

Fonologija

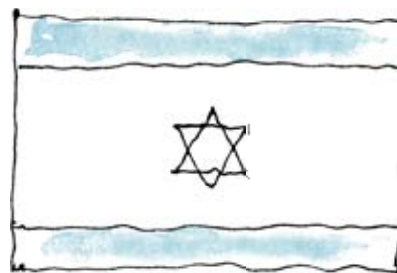
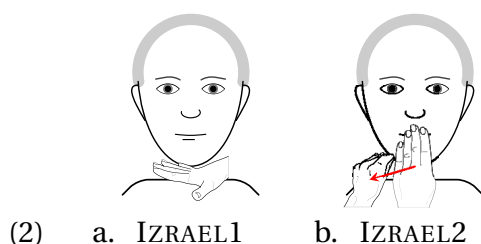

1 RAZLIKOVALNE OZNAKE

Uvod

Vsak človek ob rojstvu dobi ime. Kasneje si ga lahko spremeni, če to želi. Ko postane del kretalne skupnosti slovenskega znakovnega jezika, dobi tudi svoje kretalno ime. Kretalno ime pogosto temelji na telesni ali osebnostni značilnosti človeka. Ker pa se take značilnosti lahko spremenijo, se z njimi lahko spremeni tudi kretalno ime. Vendar tudi z novim imenom nazivamo isto osebo, saj ima ime dve sestavini: **obliko** in **pomen**.

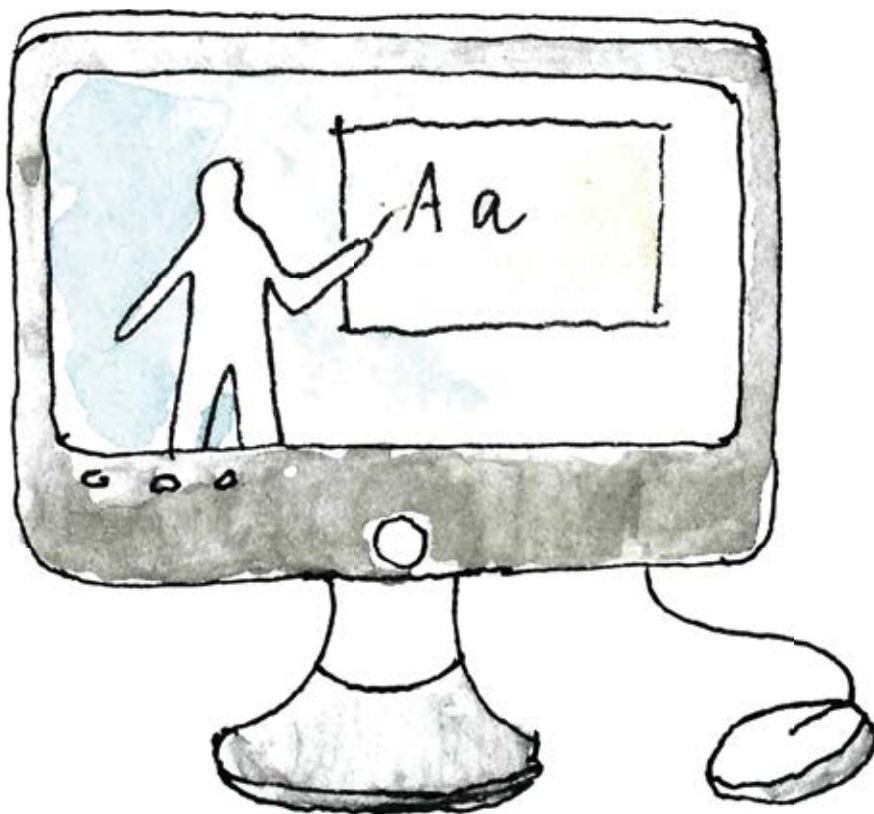
Poglejmo si dve imeni, ki pomenita 'Izrael'. IZRAEL1 je kretnja, ki so jo ustvarili kretalci slovenskega znakovnega jezika, IZRAEL2 pa je kretnja, ki jo uporabljajo kretalci izraelskega znakovnega jezika. Kaj imata ti dve imeni skupnega? Pomen: označujeta državo Izrael. Kako se ti dve imeni razlikujeta? Po obliki.

Vsaka kretnja v slovenskem znakovnem jeziku je kot ime: ima obliko in pomen. Veja jezikoslovja, ki raziskuje obliko kretenj, se imenuje **fonologija**. Fonologija? Ali ni tako, da **fon** v stari grščini pomeni 'glas'? Torej je fonologija veda o glasu? Ne. Izraz fonologija je nastal v času, ko jezikoslovci še niso raziskovali znakovnih jezikov, ampak samo govorne. Zato so to vejo jezikoslovja poimenovali po glasovih. Ker pa je to ime tako uveljavljeno, ga jezikoslovci niso spremenili – niti ko so ugotovili, da obstajajo tudi znakovni jeziki, v katerih fonologija ne proučuje glasov.

Fonologija v govornih in znakovnih jezikih raziskuje tiste delčke besed oziroma kretenj, ki so brez pomena. Najmanjše takšne delčke imenujemo **oznake**. V govornih jezikih oznake določajo **način izgovorjave**, **mesto izgovorjave** in tako dalje, v znakovnih jezikih pa določajo **obliko dlani**, **mesto kretanja**, **gibanje**, **usmerjenost** in **mimiko**. Predstavili jih bomo v petih temah:

- Vsaka kretnja ima **mesto kretanja**. Mesto kretanja in raziskovanje fonologije s pomočjo **minimalnih parov** bomo pojasnili v prvi temi (1.1).
- V drugi temi tega sklopa bomo začeli proučevati **obliko dlani** (1.2).
- V tretji temi bomo nadaljevali z obliko dlani in predstavili različne funkcije palca: palec kot **razlikovalno, odvisno in prosto oznako** (1.3).
- **Gibanje** je najbolj prepoznaven del kretnje. Povezano je z **usmerjenostjo**. Oboje bomo analizirali v četrti temi (1.4).
- Obstaja več vrst **mimike**. Če bi hoteli obravnavati vse, bi potrebovali še en sklop. Zato bomo v sklopu o fonologiji razložili le **slovarsko mimiko**, in sicer v peti temi (1.5).

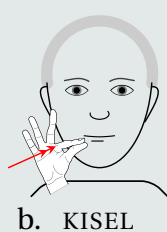
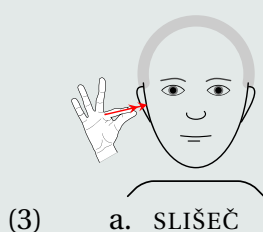
1.1 Mesto kretanja

V tej temi bomo predstavili **mesto kretanja**. Nekatere kretnje imajo mesto kretanja določeno na telesu: to so obtelesne kretnje. Druge kretnje mesta kretanja nimajo določenega vnaprej: to so prostorske kretnje. Ali je pomembno, kje naredimo kretnjo?

Poglejmo najprej obtelesne kretnje. Kaj pomeni mesto kretanja 'uho' in 'kotiček ust'? Morda na prvi pogled izgleda, kot da je uho povezano s pomenom 'slišati' in kotiček ust s pomenom 'okušati'. Vendar na kotičku ust kretamo tudi NATANČEN in OREH, čeprav te kretnje nimajo skupnega pomena. Mesto kretanja torej nima sistematičnega pomena. Vendar pa pomen spreminja: če spremenimo mesto kretanja iz ušesa na kotiček ust in ne spremenimo nič drugega, se spremeni pomen kretnje – namesto SLIŠEČ dobimo KISEL.

Mesto kretanja (obtelesne kretnje)

Primerjajmo minimalen par kretenj, ki ju odkretamo na telesu:

Kretnji SLIŠEČ in KISEL sta odkretani z isto obliko dlani, istim gibanjem in isto usmerjenostjo. Razlikujeta se le po mestu kretanja: kretnja SLIŠEČ je odkretana na ušesu, KISEL pa na kotičku ust.

Najmanjši del kretnje, ki nima pomena, vendar pomen spreminja, imenujemo **razlikovalna oznaka**. Iz tega sledi, da sta lokaciji 'uho' in 'kotiček ust' razlikovalni oznaki.

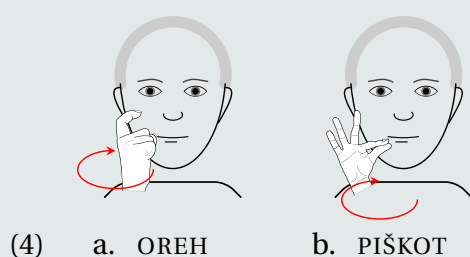
Ste opazili, kako raziskujemo razlikovalne oznake oziroma kako določimo, kaj je razlikovalna oznaka in kaj ne? Izberemo dve kretnji, ki se razlikujeta le v eni od petih skupin oznak: v obliki dlani, mestu kretanja, gibanju, usmerjenosti ali mimiki. Če raziskujemo mesto kretanja, potem izberemo dve kretnji, ki imata enako obliko dlani, enako gibanje, enako usmerjenost in enako mimiko – razlikujeta se le v mestu kretanja. Tak par kretenj imenujemo **minimalni par**.

Raziskovanje razlikovalnih oznak z minimalnimi pari

Poglejmo si primere minimalnih parov še za obliko dlani in gibanje.

Oblika dlani

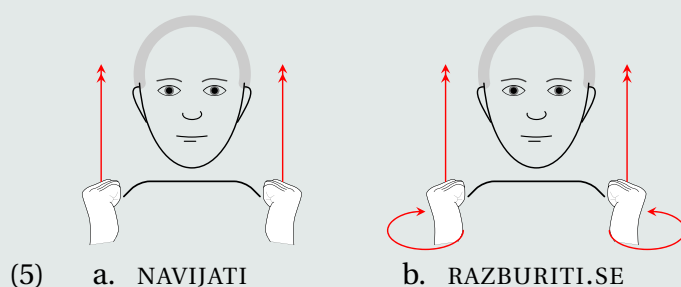
Kretnji OREH in PIŠKOT imata isto mesto kretanja (kotiček ust), isto gibanje (rotacijo komolca) in isto usmerjenost (proti telesu).

Kaj je razlika med kretnjama OREH in PIŠKOT? Oblika dlani. Ali posamezna oblika dlani oziroma nosi pomen? Ne. Vendar pa spremeni pomen: iz kretnje OREH nastane kretnja PIŠKOT. Torej sta obliki dlani oziroma razlikovalni oznaki.

Gibanje

Kretnji NAVIJATI in RAZBURITI.SE imata isto obliko dlani (pest), isto mesto kretanja (nevtralni kretalni prostor) in isto usmerjenost (glavna in pomožna roka sta usmerjeni druga proti drugi – več o tem v temi (6.3)).

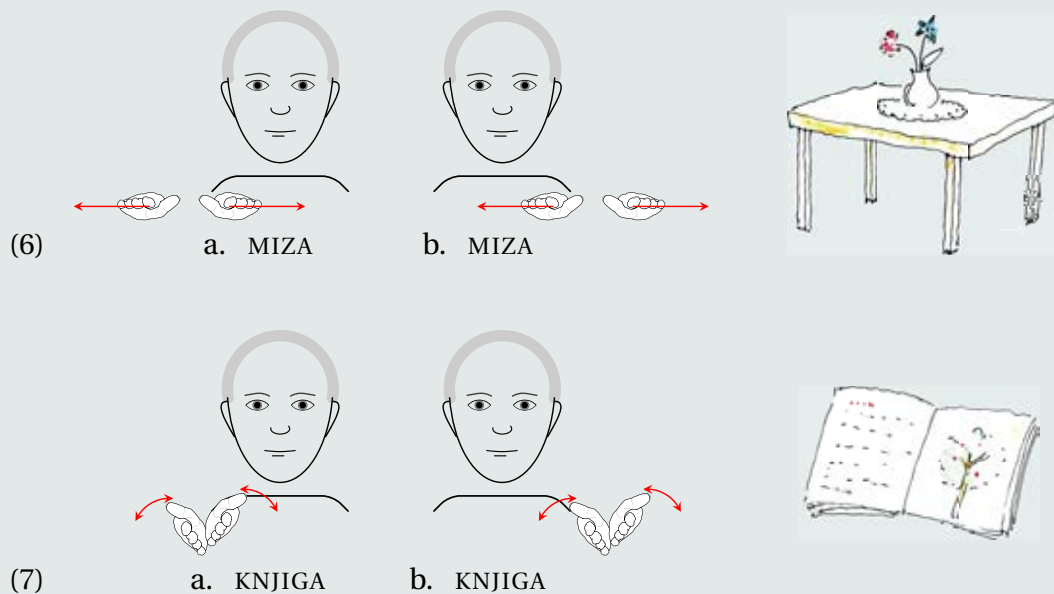

Kaj je razlika med kretnjama NAVIJATI in RAZBURITI.SE? Gibanje. Ali posamezno gibanje 'brez rotacije zapestja' oziroma 'z rotacijo zapestja' nosi pomen? Ne. Vendar pa spremeni pomen: iz kretnje NAVIJATI nastane kretnja RAZBURITI.SE. Torej sta gibanji 'brez rotacije zapestja' oziroma 'z rotacijo zapestja' razlikovalni oznaki.

Sedaj pa se vrnimo k mestu kretanja. Videli smo, da sprememba mesta kretanja za 10 centimetrov (na primer iz ušesa do kotička ust) spremeni pomen: namesto kretnje SLIŠEČ dobimo kretnjo KISEL. To je značilnost kretenj, ki so odkretane na telesu. Obelesne kretnje imajo stalno mesto kretanja, ki si ga moramo zapomniti skupaj z obliko dlani, gibanjem, usmeritvijo in mimiko. Kaj pa kretnje, ki niso odkretane na telesu?

Prostorske kretnje

Oglejmo si dve kretnji, ki ju odkretamo v prostoru – **prostorski kretnji** – in jima poskusimo za 10 centimetrov spremeniti mesto kretanja. Pomen se ne spremeni.

Prostorske kretnje nimajo stalnega mesta kretanja. Če jih odkretamo brez stavka, jih postavimo v nevtralni kretalni prostor. V stavku pa njihovo mesto kretanja moramo določiti:

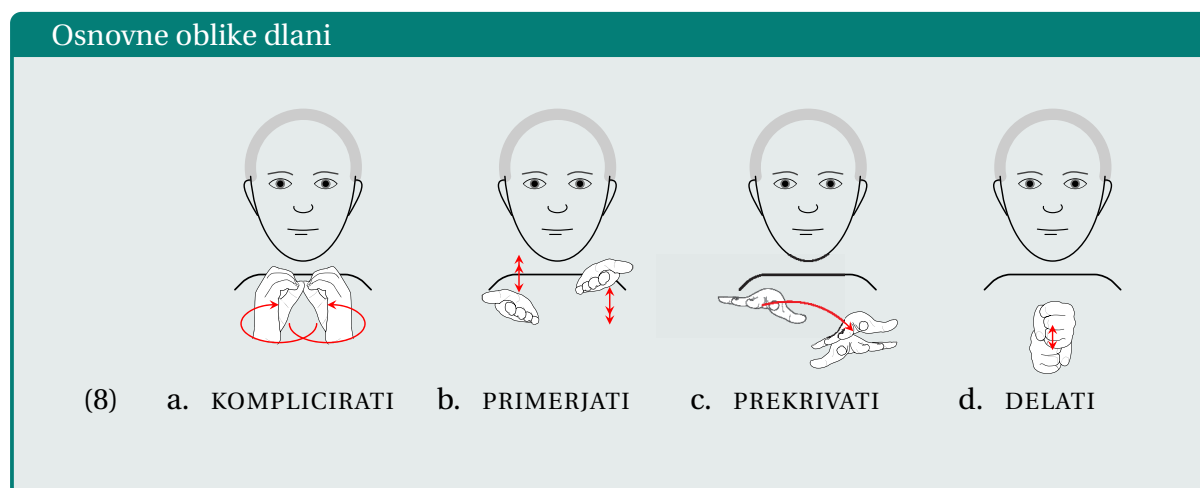
- glede na njihovo dejansko mesto (če se nahajajo v prostoru, kjer kretamo);
- glede na njihovo dejansko mesto (če imajo znan in stalen zemljepisni položaj);
- poljubno (če se ne nahajajo v prostoru, kjer kretamo).

Ko v eni situaciji določimo mesto kretanja prostorske kretnje, ga ne smemo več spreminjati, pa tudi drugih kretenj ne smemo umeščati v ta prostor, saj je že zaseden.

Razložili smo, kako uporabljamo minimalne pare in predstavili primere za gibanje, obliko dlani in mesto kretanja. Mesto kretanja uporabljamo za izražanje ujemanja, kot bo opisano v temi (3.1) v sklopu (3); v naslednji temi (1.2) pa nadaljujemo z obliko dlani.

1.2 Oblika dlani in pravilo aktivnih prstov

Kako začeti z raziskovanjem **oblike dlani** v SZJ? Prvi korak v raziskovanju je naštevaneje. Koliko različnih oblik dlani ima SZJ? Poskusimo jih nekaj naštet:

Zakaj je velika verjetnost, da nam na misel pridejo ravno te kretnje (8)? Te kretnje so najbolj razločne in najlažje, saj so odkretane z oblikami dlani, pri katerih so vsi prsti v enakem položaju:

- V kretnji KOMPLICIRATI je palec v kontaktu z vsemi ostalimi prsti.
- V kretnjah PRIMERJATI in PREKRIVATI so vsi prsti iztegnjeni.
- V kretnji DELATI so vsi prsti pokrčeni.

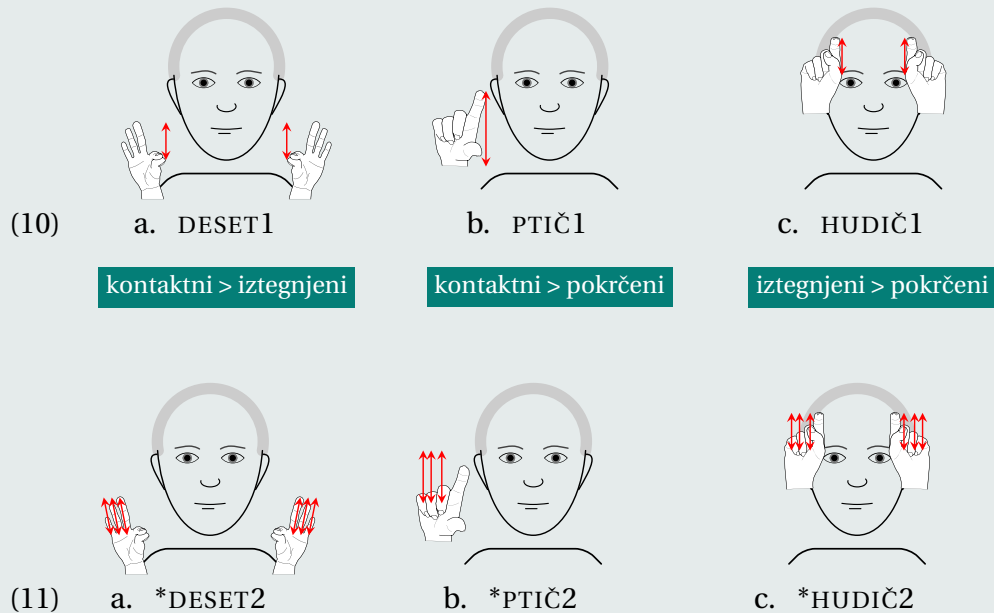
Tista oblika dlani, pri kateri imajo vsi prsti enak položaj (torej so vsi prsti v kontaktnem, vsi prsti v iztegnjenem ali vsi prsti v pokrčenem položaju), je **osnovna oblika dlani**. Vizualno so najbolj poudarjeni prsti, ki so v kontaktnem položaju. Iztegnjeni prsti so srednje poudarjeni, pokrčeni pa najmanj poudarjeni.

(9) **kontaktni prsti > iztegnjeni prsti > pokrčeni prsti**

Ta hierarhija je pomembna pri kretnjah, kjer so prsti v dveh različnih položajih. Take kretnje imajo **kompleksne oblike dlani**. Prste, ki so v položaju, ki je višje na hierarhiji, imenujemo **aktivni prsti**. Prste, ki so v položaju, ki je nižje na hierarhiji, imenujemo **pasivni prsti**.

Kompleksne oblike dlani

Kompleksno obliko dlani sestavljajo aktivni in pasivni prsti. Le aktivni prsti se lahko gibajo, kar pomeni, da lahko med izvedbo kretnje spremenijo svoj položaj. Na primer:

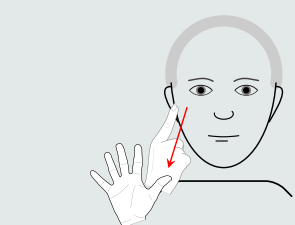
- V kretnji DESET1 je kazalec v kontaktu s palcem, ostali prsti so iztegnjeni. Kateri prsti so aktivni in se gibajo? Palec in kazalec. Kretnja, ki bi bila povsem enaka kretnji DESET1, le da bi se gibali iztegnjeni prsti (DESET2), ni mogoča.
- V kretnji PTIČ je kazalec v kontaktu s palcem, ostali prsti so pokrčeni. Kateri prsti so aktivni in se gibajo? Palec in kazalec. Kretnja, ki bi bila povsem enaka kretnji PTIČ1, le da bi se gibali pokrčeni prsti (PTIČ2), ni mogoča.
- V kretnji HUDIČ1 je kazalec iztegnjen, ostali prsti so pokrčeni. Kateri prsti so aktivni in se gibajo? Samo kazalec. Kretnja, ki bi bila povsem enaka kretnji HUDIČ1, le da bi se gibali pokrčeni prsti, ni mogoča.

Znotraj ene kretnje se lahko oblika dlani spremeni, saj se prsti lahko iztegnejo ali skrčijo. Kateri prsti se znotraj kretnje lahko iztegnejo ali skrčijo? Tisti, ki so višje na hierarhiji položajev prstov (9). To značilnost imenujemo **pravilo aktivnih prstov**.

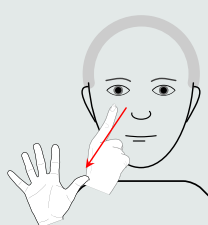
Pozor! Pravilo aktivnih prstov velja za **osnovne kretnje**, ne velja pa za **sestavljene kretnje**. Sestavljene kretnje imajo dve (samostojni) pomenski enoti. Natančneje jih bomo obravnavali v temi *Samostalnik in glagol* (2.2).

Sestavljene kretnje

V sestavljenih kretnjah lahko položaj spremenijo tudi pasivni prsti:

(12) a. SLIŠATI-NE

b. VIDETI-NE

- **Začetna oblika dlani** je pri obeh nikalnih glagolih sestavljena iz iztegnjenega kazalca in pokrčenih ostalih prstov. To pomeni, da je kazalec aktiven, ostali prsti pa pasivni.
- **Končna oblika dlani** je pri obeh nikalnih glagolih razprta dlan z vsemi iztegnjenimi prsti.

Palec, sredinec, prstanec in mezinec so se iztegnili, čeprav so pasivni prsti. To se je lahko zgodilo le zato, ker je ta kretnja sestavljena iz dveh kretenj (navadnega glagola in ročne nikalnice, kot bomo videli v temi o nikalnih glagolih (7.5)).

S pomočjo pravila aktivnih prstov, ki velja samo za osnovne kretnje (za sestavljene pa ne), lahko torej ločimo osnovne kretnje od sestavljenih.

Spoznali smo osnovne in kompleksne oblike dlani ter osnovne in sestavljene kretnje. Dodali smo *pravilo aktivnih prstov*, po katerem lahko osnovne kretnje razlikujemo od sestavljenih. V naslednji temi (1.3) bomo bomo spoznali, da niso vse oznake razlikovalne.

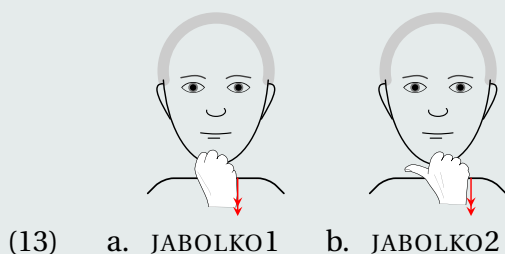

1.3 Vrste oznak: razlikovalne, odvisne in proste oznake

Oblika dlani je sestavljena iz petih prstov: iz palca, kazalca, sredinca, prstanca in mezinca. Prsti niso enaki, ampak se razlikujejo po svojih anatomskih značilnostih. Palec je najbolj poseben, saj je na roko pritrjen drugje kot ostali štirje prsti. Zato je najbolj gibljiv in svoboden.

Kretalci slovenskega znakovnega jezika se pogosto sprašujemo, zakaj eno kretnjo lahko odkretamo na več različnih načinov. Zelo pogosto razliko povzroča palec, ki je lahko iztegnjen (na primer JABOLKO1) ali pokrčen (na primer JABOLKO2). Pri tem se kretalci ne strinjajo, ali je 'pravilno' odkretati JABOLKO1 ali JABOLKO2. Ključno vprašanje pa je, kakšno oznako v tej kretnji predstavlja palec.

Uporaba palca

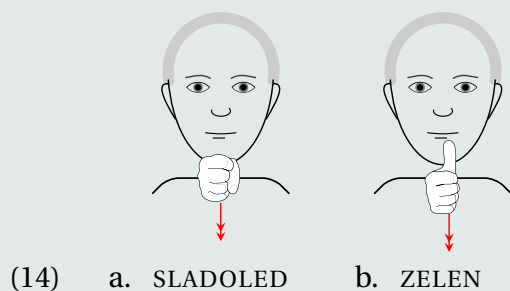
Delček jezika, ki ne nosi pomena, imenujemo **oznaka**. Tisto oznako, ki ne nosi pomena, vendar pomen spreminja, imenujemo **razlikovalna oznaka**. Obstajajo pa tudi oznake, ki ne nosijo pomena, vendar niso razlikovalne oznake, saj ne spreminjajo pomena. Če je taka oznaka odvisna od drugih oznak v kretnji, jo imenujemo **odvisna oznaka**. Če ni odvisna od drugih oznak, jo imenujemo **prosta oznaka**.

Če je torej palec v primeru JABOLKO1 : JABOLKO2 prosta oznaka, sta obe kretnji sprejemljivi. Če pa je palec v tem primeru razlikovalna oznaka, je sprejemljiva le ena kretnja, saj ima druga povsem drugačen pomen. Poglejmo si oznake podrobneje!

Razlikovalna oznaka

V kretnji SLADOLED mora biti palec pokrčen (14a); če je iztegnjen, se kretnji spremeni pomen in dobimo kretnjo ZELEN (14b).

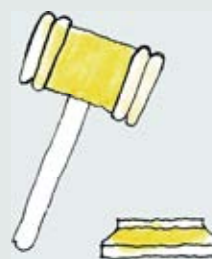
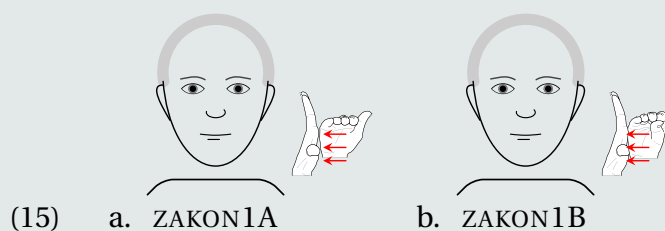

V primeru minimalnega para SLADOLED : ZELEN je palec razlikovalna oznaka, saj

1. nima pomena, vendar
2. spreminja pomen kretnje.

Prosta oznaka

Primerjajmo kretnji s pomenom 'zakon', pri katerih pride v stik s pomožno dlanjo mezinčeva stranica glavne dlani. Palec je lahko iztegnjen (15a) ali prislonjen (15b), saj ne vpliva ne na izvedbo kretnje ne na njen pomen.

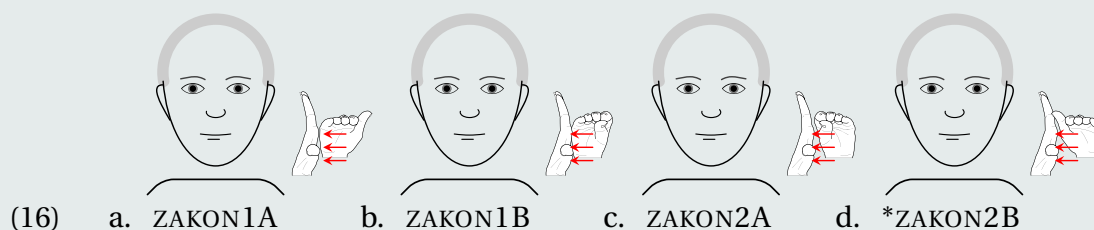

V primeru minimalnega para ZAKON1A : ZAKON1B je palec prosta oznaka, saj:

1. nima pomena,
2. ne spreminja pomena kretnje in
3. na palec ne vpliva nobena druga oznaka (na primer pomožna dlan).

Odvisna oznaka

Primerjajmo kretnji s pomenom 'zakon', pri katerih pride v stik s pomožno dlanjo kazalčeva stranica glavne dlani. Palec mora biti pokrčen (16d), v nasprotnem primeru kretnja ni izvedena ustrezno (16c), čeprav pomen kretnje ostane enak.

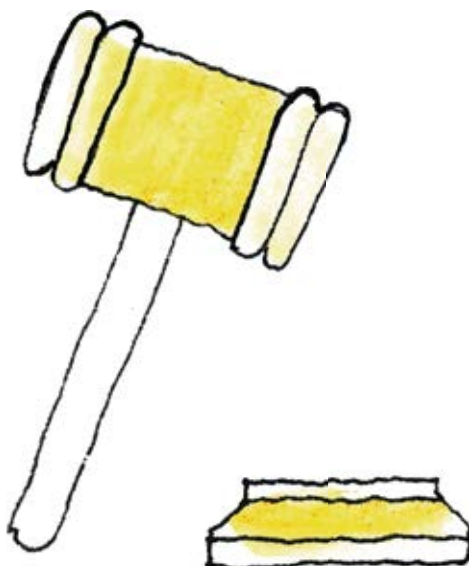

V primeru minimalnega para ZAKON2A : ZAKON2B je palec odvisna oznaka, saj

1. nima pomena,
2. ne spreminja pomena kretnje, vendar
3. na položaj palca vpliva druga oznaka (in sicer pomožna dlan).

Palec ima torej lahko funkcijo razlikovalne oznake, odvisne oznake ali proste oznake.

V naslednji temi nadaljujemo z gibanjem in usmerjenostjo (1.4).

1.4 Gibanje in usmerjenost

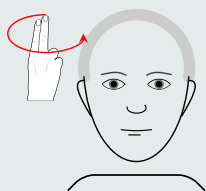

Poznate VELENJE in CELJE? Velenje se v slovenščini začne na črko 'v', Celje pa na črko 'c'. Kako se odkretata v SZJ? Z obliko roke in . Zakaj smo oblikam roke, ki predstavljajo črke iz slovenske abecede, v slovenskem znakovnem jeziku dodali krožno gibanje? Ker kretnja brez **gibanja** ne obstaja.

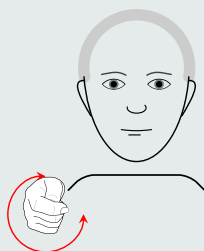
Podobno je tudi s številkami. Ne moremo pokazati le oblike dlani 1, 2, 3, 4 in 5. Dodati moramo gibanje. Pri številkah od 1 do 9 dodamo kratko gibanje naprej, pri številkah od 10 do 19 dodamo gibanje navzven, pri deseticah dodamo gibanje navzdol. Vrste gibanja so: krožno, ravno in kombinirano.

Krožno gibanje

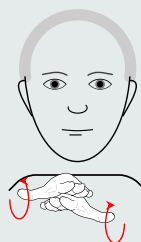
Pri krožnem gibanju običajno sodelujeta le komolec (17a) ali zapestje (17b), čeprav obstajajo posamične kretnje, kjer se krožno giblje tudi palec (17c).

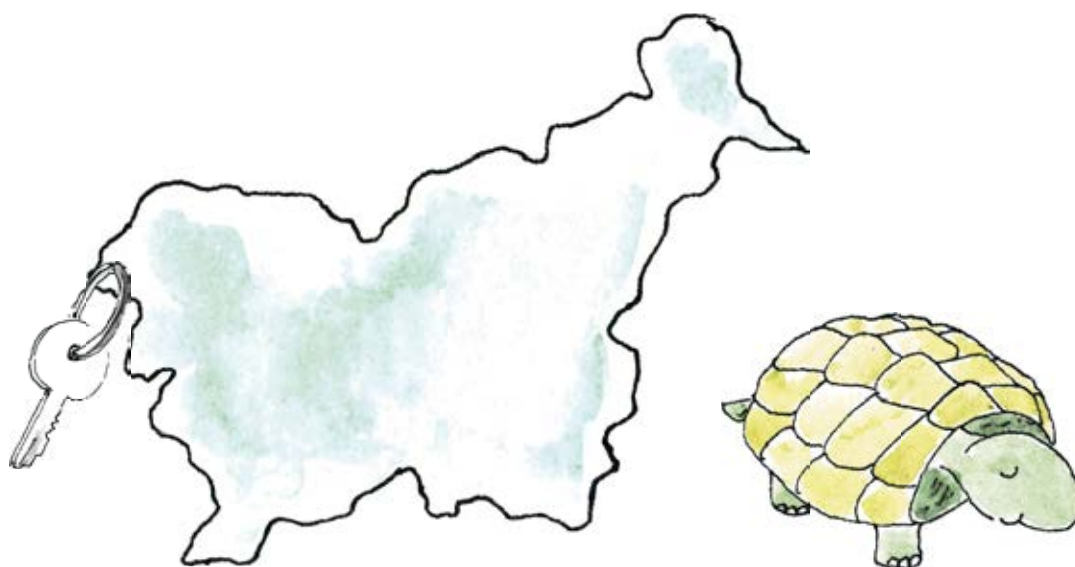
(17) a. SLOVENIJA

b. KLJUČ

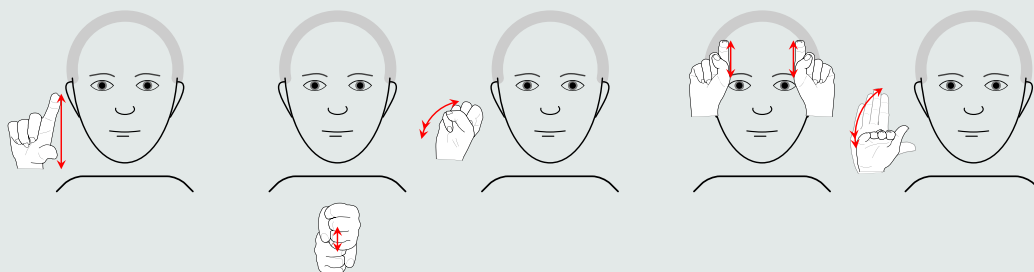

c. ŽELVA

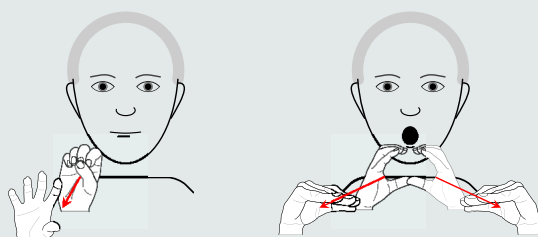
Ravno gibanje

Ravno gibanje iz anatomskega vidika omogočajo vsi sklepi: rama (18a), komolec (18b), zapestje (18c), členki (18d) in prsti (18e).

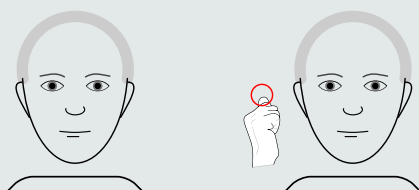

(18) a. PTIČ1 b. DELATI c. KIMATI+++ d. HUDIČ1 e. POZDRAVITI

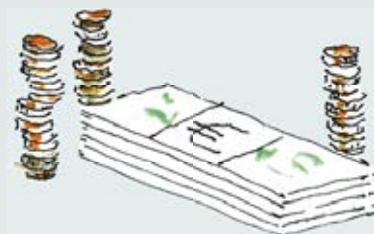
Pod ravno gibanje uvrščamo tudi odpiranje (19a) oziroma zapiranje (19b) dlani ter gibanje prstov v kretnjah, prikazanih v primerih (20a) ali (20b).

(19) a. VPLIVATI b. IZGINITI

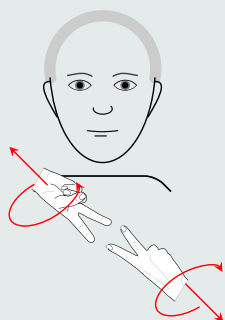
(20) a. RAČUNALNIK b. DENAR

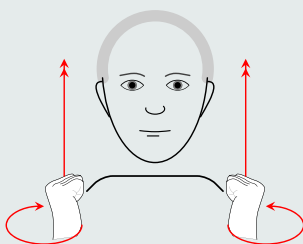
Zelo pogosto je pri gibanju udeležениh več sklepov, ki zagotavljajo ravno in krožno gibanje hkrati. To imenujemo **kombinirano gibanje**.

Kombinirano gibanje

Pri kretnjah s kombinacijo krožnega in ravnega gibanja je krožno gibanje vezano na en sklep, ravno pa na drugega. V kretnji DNK se komolca ravno odmikata, zapestji pa dodajata krožno gibanje (21a). Podobno tudi v primeru kretnje RAZBURITI.SE krožno gibanje zagotavljata zapestji, ravno pa komolca (21b):

(21) a. DNK

b. RAZBURITI.SE

Ogledali smo si več vrst gibanja. V naslednji temi bomo raziskali mimiko (1.5).

1.5 Mimika

Gluhi kretalci pogosto poudarjajo, da je v slovenskem znakovnem jeziku najpomembnejša **mimika**, raziskovalci različnih znakovnih jezikov pa dejansko potrjujejo, da kretalci med sporazumevanjem pozornosti ne usmerjamo na roke, ampak na obraz.

Poleg gibanja rok kretalci pri izražanju uporabljamo tudi obrvi, oči, usta, jezik, lica, glavo in telo. Ta raba je lahko sistematična ali nesistematična.

- Rabo, ki ni sistematična, imenujemo **pantomima**. Pantomima ni jezikovna, saj ni obvezna, ampak izraža trenutno občutje, na primer presenečenje, razočaranje ali nestrinjanje.
- Raba, ki poteka v skladu z notranjim občutkom za slovnico jezika, je jezikovna raba. Imenujemo jo **mimika**.

Mimika v slovenskem znakovnem jeziku opravlja štiri glavne naloge:

1. **Slovarska mimika** je obvezen del kretnje; obravnavali jo bomo v tej temi, saj ima funkcijo razlikovalne oznake.
2. **Morfološka mimika** se uporablja za dopolnjevanje samostalnika ali glagola, njena naloga je podobna pridevniku ali prislovu; predstavili jo bomo v temi o pridevniki (2.4).
3. **Skladenjska mimika** označuje naloge znakovnih zvez v stavku, na primer trdilen, pritr-dilen ali zanikan stavek,¹ dopolnjevalno ali odločevalno vprašanje,² temo ali žarišče.³
4. **Prozodična mimika** s pomočjo premora, pomežika in hitrosti kretanja označuje meje med večjimi skupinami kretanj v stavku. Prozodična mimika je povezana s skladenjsko, saj se meje med večjimi skupinami kretanj običajno pokrivajo s skladenjskimi mejami med znakovnimi zvezami (skladenjske meje pa so označene s spremembo skladenjske mimike, na primer začetek ali konec dviga/spusta obrvi, odkimavanja). Prozodične mimike v priročni slovnici ne bomo posebej raziskovali.

¹Glej sklop o zanikanju (7).

²Glej sklop o vprašanjih (8).

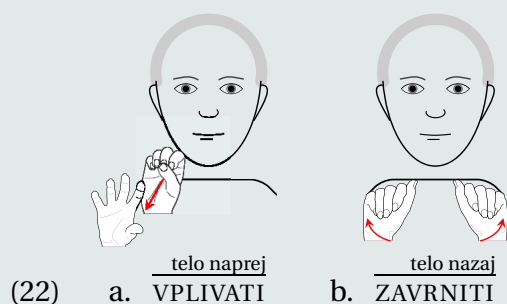
³Glej temo o neosnovnem znakovnem redu (5.4).

Slovarska mimika

Slovarska mimika nima pomena, vendar lahko razloči dve kretnji, ki sta v vseh drugih vidikih identični. Slovarska mimika lahko vključuje telo, glavo, obraz in usta.

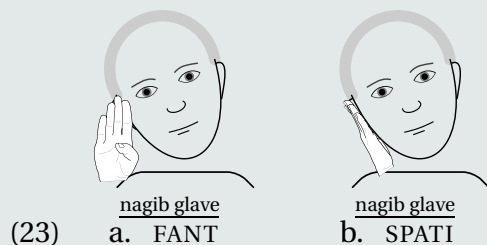
Telo

Nekaterim slovarskim kretnjam obvezno dodajamo gibanje telesa. Tako kretnje s pozitivnim pomenom odkretamo z nagibom naprej (22a), kretnje z negativnim pomenom pa odkretamo z nagibom nazaj (22b).

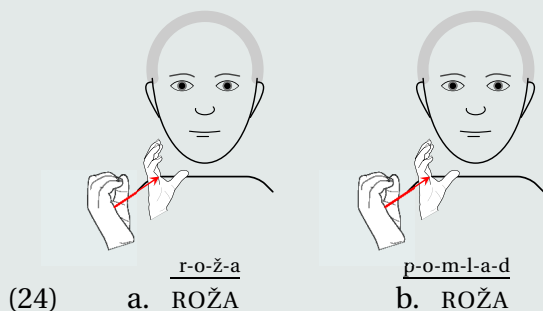
Glava

Nekaterim slovarskim kretnjam obvezno dodajamo gibanje glave, na primer kretnjam FANT (23a) in SPATI (23b). V stavku je nagib sicer lahko minimalen, vendar je obvezen.

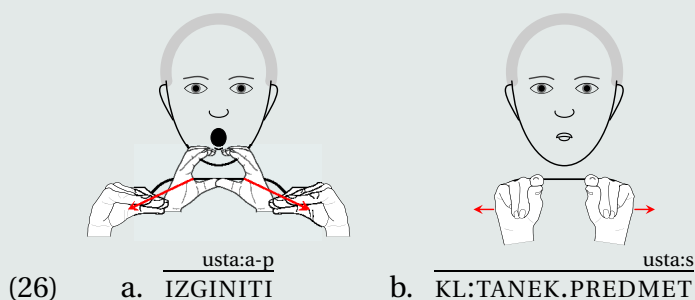
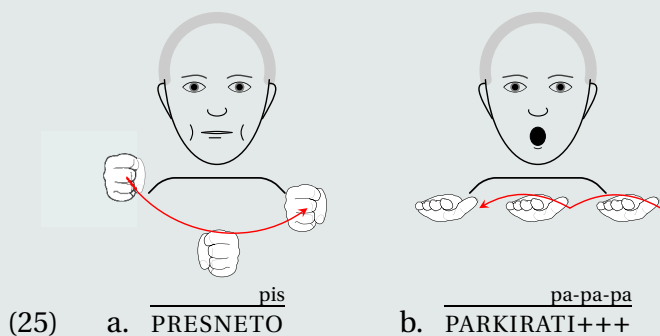

Usta

Z usti lahko izvedemo več vrst mimike. Pod vplivom slovenščine se uporablja **oralizacija**. To je izgovarjanje besede iz slovenskega jezika med izvajanjem kretnje z istim ali sorodnim pomenom. Oralizacija se pogosto uporablja za ločevanje med identičnima ročnima kretnjama z različnima pomenoma, na primer 'roža' (24a) in 'pomlad' (24b).

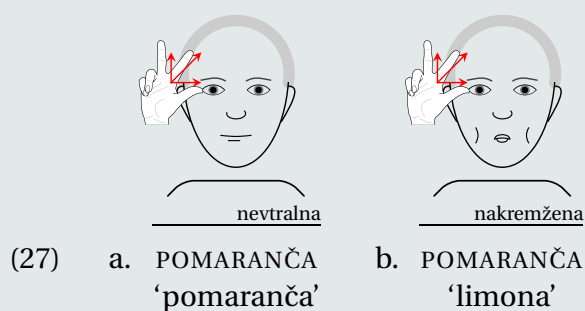
Oralizacija je v slovenskem znakovnem jeziku element, ki je sposoben iz slovenščine. Tak element se sčasoma običajno spremeni, saj kretalci ohranijo le prvi zlog slovenske besede (25a). Pogosto ga uporabijo za označevanje ponavljanja, na primer pri izražanju večkrat ponovljenih dovršnih dejanjih (25b).

Z odpiranjem ali zapiranjem ust kretalci pogosto **posnemajo** odpiranje ali zapiranje dlani, na primer iztegovanje ali krčenje prstov (26a). Oblika ust je pogosto usklajena tudi s klasifikatorjem, ki posnema obliko in velikost predmeta (26b).

Obraz

Mimika obraza je pogosto obvezen del kretenj, ki izražajo občutke, na primer VESELJE, ŽALOST, JEZO. Ni nujno, da so ti občutki notranji, saj gre lahko tudi za občutenje vonja ali okusa. Če primerjamo kretnji s pomenom 'pomaranča' (27a) in 'limona' (27b), vidimo, da so oblika dlani, mesto kretanja, gibanje in usmeritev enaki. Razlika med kretnjama je le v mimiki.

Razložili smo, kako uporabljamo mimiko pri posameznih slovarskih kretnjah. Ostale vrste mimike bomo predstavili v drugih temah: morfološko mimiko pri predstavitvi pridevnikov (2.4), skladenjsko mimiko pa v sklopih o izražanju kraja (6), zanikanju (7) in vprašanjih (8). To je bila zadnja tema iz sklopa o fonologiji. Nadaljujemo z morfologijo.

